

ניתוחי מתים לצורך הכשרה רפואית

העת החדשה עוררה את שאלת ההיזקקות לניתוחי מתים ולהשתלות איברים מן המת, לאור ההלכה. ולא שקודם לכן, בעת העתיקה, לא נעשו כל ניתוחי מתים; אדרבה, ודאי שנעשו,³¹⁵ ואולם אין ספק שהעת החדשה והתקדמות מדע הרפואה ויישומיו המעשיים, העצימו והגבירו ביותר את ההיקף המספרי של כמות ניתוחי המתים, כמו גם את הבנת חשיבותם ותועלתם של אותם ניתוחים. או אז, ובשל כך, נזקקו פוסקים יותר ויותר לדיון מעמיק בסוגייה.

נקדים ונציין שתופעת ניתוחי מתים עלולה לעמוד בסתירה לכמה וכמה הלכות, חלקן דרבנן וחלקן אף דאורייתא - עשה ולא תעשה כאחת. מהן, לדוגמה: החובה לקבור את המת ואיסור הלנתו;³¹⁶ האיסור שבניווול המת ובביזויו;³¹⁷ איסור הנאה מן המת;³¹⁸ גזל;³¹⁹ ואהבת לרעך כמוך,³²⁰

המצוות, עשה רלא ולא תעשה סו, ובהל' אבל יב, א והל' סנהדרין טו, ז; סמ"ג, לאוין קצז; ספר החינוך מצוה תקלו; שו"ע יו"ד שנז, א ועוד.

317. ראה בבא בתרא קנד ע"א ושם קנה ע"א, שאמר ר' עקיבא: "אי אתם רשאים לנוולו"; חולין יא ע"ב; ערכין ז ע"א; רמב"ם הל' מכירה כט, טז; ב"י יו"ד סי' שסה; שו"ע חו"מ רלה, יג; שו"ת נובי"ת יו"ד סי' שלו; שו"ת חת"ס יו"ד סי' שלו; וראה שו"ת השיב משה או"ח סי' יג, שו"ת רמ"ץ יו"ד סי' פה, שו"ת אמרי שפר סי' פב, שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' יד, שו"ת ישכיל עבדי, ח"ו יו"ד סי' יט, שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ט ועוד, שהוא איסור דאורייתא. והשווה שו"ת

315. ראה לדוגמה בכורות מה ע"א: "מעשה בתלמידיו של ר' ישמעאל ששלקו זונה אחת שנתחייבה שריפה למלך, בדקו ומצאו בה... אמר להם שמא באשה בדקתם... ", ועוד; וראה אברהם שטיינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, ה, ירושלים תשס"ו, ערך "נתוח המת", טורים 563-577: רקע היסטורי.

316. דברים כא, כג; ספרי, כי תצא רכא; בבלי, סנהדרין מו ע"ב - מז ע"א, ולגרסת הילקו"ש - שצוינה בגיליון שם על אתר - הרי זה גם "עשה": "קבור תקברנו" שמתוסף ל"לא תעשה": "לא תלין"; ירושלמי, נזיר ז, א; שאלתות, שאילתא קלג; רס"ג, ספר המצוות, עשה יט; רמב"ם, ספר

ועוד. כך מן הצד האחד של המתרס, בעוד שמצידו השני של המתרס נמצאים הליכים רפואיים שהתפתחו בעת החדשה, ואשר נסמכו במידה משמעותית על ניתוחי מתים, מה שאומר ששלילת ניתוחים שכאלה משמעה עצירת קידמה רפואית. ועוד עולים על כולנה: תהליכים טכנולוגיים-רפואיים מתקדמים אפשרו הפקת תועלת ניכרת מקצירת איברים מן המת לטובת החי. טיפולים שכאלה יימנעו, אם תיושם באופן גורף הלכת איסור ניתוח המתים. מתח זה שבין שני הצדדים הציב אפוא לפני הפוסקים אתגר גדול של שמירת ההלכה מחד גיסא אל מול אתגר המודרנה מאידך גיסא.³²¹ זאת ועוד, מן הצד השני נמצאים גם חוקים אזרחיים אשר חייבו את הלנת המת לשם ווידוא מיתת הנקבר.³²²

א. "החולה לפנינו"

דומה כי כמעט שאין מי מהפוסקים שנתן דעתו לסוגייה, ואשר לא נתן דעתו לשתי תשובות יסודיות וראשוניות שהתמודדו עם הסוגייה: תשובת הרב יחזקאל לנדא - הנודע ביהודה, ותשובת רבי משה סופר (שרייבר) - החתם סופר.³²³ בשו"ת נודע ביהודה תניינא (יו"ד סי' רי), התבקש הרב לנדא

עמ' 117; נשמת אברהם, יו"ד סי' שמט; אך השווה שו"ת חבלים בנעימים, ח"ג יו"ד סי' סד וח"ד יו"ד סי' מ.

320. ר"ש ישראלי, עמוד הימיני סי' לד;

ר"מ שטיינברג, נועם ג (תש"ך), עמ' צה.

321. על הראשונים שנכנסו לעובי הקורה בעת החדשה נמנים: שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' מ, שו"ת נוב"י ושו"ת חת"ס הנ"ל, שו"ת בנין ציון ח"א סימנים קע-קעא, שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שמז-שמח.

322. רקע לתשובות הנוב"י והחת"ס הנ"ל, ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית, שם, טורים 567-568.

323. על גישתו ההלכתית של כל אחד מהם ועל קשריהם ויחסיהם ההדדיים, ראה מעוז כהנא, מהנודע ביהודה לחתם סופר:

משפטי עזיאל, ח"א יו"ד סי' כח; סיכומי דברים, ראה בספר הרפואה לאור ההלכה, א, ירושלים תשמ"ג; אנציקלופדיה הלכתית רפואית, שם.

318. עבודה זרה כט ע"ב; סנהדרין מז ע"ב ורש"י שם ד"ה פינהו ותוס' שם מח ע"א ד"ה משמשי; ירושלמי, עבודה זרה ה, יב; ספר יראים, מצוה שי; ספר החינוך מצוה קנד; שו"ת חת"ס שם; שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שמט; חזו"א, הל' אבלות סי' רח אות ז; שו"ת יביע אומר, ח"ג יו"ד סי' כ-כא; שו"ת שבט הלוי, ח"ז סי' קפט אות א ועוד; וראה שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' מא.

319. שו"ת בנין ציון ח"א סי' קע-קעא, והמשך התשובה שם ח"ג סי' קג; שו"ת דובב מירשים ח"א סי' נח; נחל אשכול ח"ב

להתייחס לפולמוס רבני שהתחולל בלונדון³²⁴ סביב מקרה שבו רופאים ביקשו לנתח גופו של מת "כדי להתלמד מזה בהנהגת הרופאים מכאן ולהבא אם יקרה מקרה כזה". רבני לונדון נחלקו בדבר: המתיר רצה להקיש וללמוד מן התקדים שבחניטות - המותרות, מן הסתם - שנעשו ליעקב, ליוסף ולמלכי ישראל. וגם אם נכון הוא ששם הדבר נעשה לכבודם, ואולם "להיות רווח והצלה על ידו" של המת ודאי לא גרע מכך: "גם זהו כבוד המת להיות רווח והצלה על ידו לצורך העולם". ועוד רצה המתיר לדייק כך מתשובת הרשב"א (ח"א סי' שסט),³²⁵ שממנה עולה "שמפני צורך שעה... התיר הרשב"א לפנות [מת] מקברו הראשון והתיר נתינת סיד עליו", וזאת אפילו אחר קבורה, קל וחומר למצב שנידון פה, שהוא קודם קבורה. האוסר - לעומת זאת - ביקש להיסמך על סוגיית ב"ב (קנד ע"א, קנה ע"א), שממנה עולה שהקפידו לא לנוול מי שכבר נקבר, וזאת גם במחיר איבוד ממון.

כאמור, המחלוקת הלונדונית הובאה לפתחו של הנוב"י אשר דן ופלפל בדבר הילך והילך, ולא פחות מכך ליבן וחידד את הגדרת המצב. בעוד שהשואלים ראו במצב המתואר "פיקוח והצלת נפש", הרי שהנוב"י תהה האומנם כך הדבר, לפי שלכאורה מצב כזה אינו אפילו "ספק הצלת נפשות". לדידו, יש להבחין בין מצב שבו "יש סכנת נפשות לפנינו" ובין מצב שבו אין חולה שכזה ממש "לפנינו", אלא "רק שרוצים ללמוד חכמה זו אולי יזדמן חולה שיהיה צריך לזה". במצב כזה - השני - אין דוחין בגינו לא איסור דאורייתא וגם לא איסור דרבנן. הנוב"י הוסיף והדגיש, שאילו גם מצב של חשש כזה - השני - היה בבחינת "פיקוח נפש", הרי שאז "יהיה כל מלאכת הרפואות, שחיקת ובישול סמנים, והכנת כלי איזמל להקזה, מותר בשבת, שמא יזדמן היום או בלילה חולה שיהיה צורך לזה". זאת ועוד, הנוב"י דחה על הסף הבחנה בין חשש לזמן קרוב

הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן, ירושלים תשע"ו.

324. ראה רמ"מ שולזינגר, פניני רבנו יחזקאל, א, בני ברק תשנ"ב, עמ' לח-לט: 325. וראה רמ"א, יו"ד שסג, ב.

לבין חשש לזמן ארוך. לדידו, גם זה וגם זה אינם מהווים עילה הלכתית מספקת להתיר: "חלילה להתיר דבר זה".

עוד העיר הנוב"י, כי עובדה היא שאפילו "רופאי האומות" אינם עורכים ניתוחים כאלה על "סתם" מתים, אלא רק על פושעים שנגזר דינם למיתה או מי שהסכים לכך בחייו. שעה שכך הדבר, לא יעלה על הדעת שישראל יקלו יותר מאומות העולם. זאת ועוד, הנוב"י העריך וחשש, שאם תחילה יותרו ניתוחים שעל רקע מחלה, הרי שבסופו של דבר יותרו גם ניתוחים שעל רקע למידה: "ינתחו כל המתים כדי ללמוד סידור אברים הפנימיים ומהותן", ואחריתו מי ישורנו. "לכן" - מסכם הנוב"י: "האריכות בזה הוא ללא צורך, ואין בזה שום צד להתיר".³²⁶ אף בשו"ת חת"ס (יו"ד סי' שלו) דן בדבר, ועם שהעיר על הנוב"י במספר נקודות, ברם עיקרי הדברים נותרו על תילם ואומצו גם על-ידו,³²⁷ לאיסור.³²⁸

אלא שלימים נחלקו פוסקים בהגדרת "החולה לפנינו" - נתון הנדרש, כאמור לעיל, הן על-ידי הנוב"י הן על-ידי החת"ס כדי להתיר: האם

יהיה "לפנינו", השווה פסיקתו המקלה "משום איבה" ללא הדגשת תנאי זה: שו"ת חת"ס, ח"ה - השמטות סי' קצד, בנוגע לחילול שבת כדי להעניק טיפול רפואי לנכרי, "משום איבה"; שו"ת חת"ס יו"ד סי' קלא ביחס לשאלה אם מותר לילד נכרית בשבת, מאותו טעם. דומה כי הסיבה שבשני המקרים לא דרש החת"ס שהאיבה תהיה "לפנינו", וזאת בשונה מחולה, נובעת מכך שהתניה זו כלולה מיניה וביה בחשש "משום איבה", שבעצם הגדרתו הוא "לפנינו". דוגמה לדבר, ראה שו"ת חת"ס סופר ח"ה חו"מ סו"ס קעז: "... ציבור הנדחק ובפרט בזמן שאו"ה תקיפים על שונאי ישראל הוי דוחקא דציבורא בכלל פ"נ...".

328. וראה גם שו"ת בנין ציון ח"א סי' קע-קעא, שו"ת אמרי שפר ושו"ת ציץ אליעזר הנ"ל, שו"ת אגרות משה, יו"ד ח"ב סי' קנא.

326. והוסיף - בנוגע למכותב, מחותנו הרב ליב פישלס: "ולדעתי שגגה יצאה מלפני כבוד מעלתו שמיהר להשיב להקל".

327. וכן שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שמז-שמח; נחל אשכול, ב, עמ' 117 ואילך; שו"ת מלמד להועיל יו"ד סי' קח; שו"ת דודאי השדה סי' עו; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רס ועוד. וראה שו"ת מחנה חיים - לר' חיים סופר, תלמיד החת"ס (ללא קרבה משפחתית) - ח"ב יו"ד סי' ס ד"ה מכל מקום, שממנו עולה שלדידו משקל לא מבוטל בהכרעתם האוסרת של הנוב"י ושל החת"ס לא נשען על עיקר הדין אלא גם על חששות: "...ניכר כוונת נב"י שחש פן יחתכו כל המתים ללמוד מהם, וגם ניכר כוונת אדמ"ו ז"ל [היינו החת"ס] כי חשש על דברי רמב"ן...".

להכרעת החת"ס ולדרישתו שהחולה

הכוונה היא לדרישת "חפצא" או לדרישת "גברא"? כלומר, האם צריך שאכן ממש יהיה חולה כזה לפנינו,³²⁹ או שדי בכך שישנה מחלה כזו לפנינו; כלומר המחלה מצויה, גם אם ללא חולה מסוים.³³⁰ כפי שיובהר להלן, קדמת מאת השנים האחרונות וריבוי האשפוזים, הטיפולים הרפואיים והניתוחים שהיא גוררת בעקבותיה, כמו גם התקשורת המיידית, הכלל-עולמית של "כפר גלובאלי", הביאה פוסקים להחיל את מושג ה"חולה לפנינו" על בתי החולים ככלל. לדידה של תפיסה זו, תמיד "חולה לפנינו", וזאת כמובן גם ביחס לבתי חולים

להורות בזה כדין פיקוח נפש... לכבות הנר בבית האפל יש להחמיר, שזה בכלל דברים רחוקים הרבה מפיקוח נפש, ואין כאן גורם בטוח לפיקוח נפש במצב הנוכחי...". והוסיף (שם, עמ' נא), במכתב: "בכלל צריך זהירות יתירה בהיתר פקו"נ בדברים שאין הפ"נ לפנינו אלא בעתיד, ואם באנו להפריז על המידה, יפתחו כל החנויות בשבת בארצות הגולה בטענת הפסד כל הפרנסה ויבוא לפקו"נ, וצריך לשקול במאזני צדק, ובכלל, אם הנידון לביטול השבת הוא כחילול השם, ובחילול השם יש דין יורגו אל יעבור, וגם זה צריך שיקול הדעת".

וראה מש"כ רי"א ליעבעס, נועם יד (תשל"א), עמ' כח ואילך; רח"ד רגנשברג, הלכה ורפואה, ב (תשמ"א), עמ' ט ואילך; ר"ש גורן, תורת הרפואה, עמ' 209 ואילך ועוד. יתרה מזו, לשיטה זו היו שכתבו שבזמננו, ובבתי חולים גדולים, שכיחים חולים ושכיחות מחלות, ולכן המצב נחשב תמיד כ"חולה לפנינו" - ראה שו"ת חבלים בנעימים, ח"ג יו"ד סי' סד; שו"ת משפטי עזיאל, ח"א יו"ד סי' כח-כט; שו"ת אגרות משה, יו"ד ח"ב סי' קנא ועוד.

329. נובי"ת וחת"ס הנ"ל, מהר"ם שיק ונחל אשכול הנ"ל, שו"ת זכר שמחה סי' קנח, שו"ת שרידי אש ח"ב סי' קיט; שו"ת חמדת צבי, ח"ב יו"ד סי' כ.

330. חזו"א, יו"ד סי' רח אות ז: "אין החילוק בין איתא קמן לליתא קמן אלא אם מצוי הדבר, דבזמן שמתריעין עלה [אף שאין בשעה זו חולה קמן] משום חולי מהלכת, הו"ל כאויבים שצרו סמוך לספר... ומיהו בשעת שלו' לא חשבינן ליה פי"ג, אע"ג דשכיח בזמן מן הזמנים שיצטרכו לזה, כמו שאין עושין כלי זיין בשבת בשעת שלו' דא"כ בטלת כל המצות, אלא לא מקרי ספק פ"ג בדברים עתידים שבהווה אין להם כל זכר, ובאמת שאין אנו בקיאים בעתידות, ופעמים שמה שחשבנו מתהפך לרועץ, והלכך אין דנים בשביל עתידות רחוקות, וגם משום צורך רבים אפשר דלא הותר אלא כשמזיק את הרבים...". וראה חזון איש, תשובות וכתבים (מכת"ק) סי' מח (עמ' נ-נא): "...ואף שאין הולכין אחר הרוב בפיקוח נפש, מ"מ בדברים רחוקים הרבה מפיקוח נפש אין דנים כפיקוח נפש, ותלוי כפי מדת הבטחון, והמחמיר בכאן אין מוחין בידו, אלא לענין הוראה לרבים יש

אקדמיים שבהם גם לומדים רפואה. פועל-יוצא מכך הוא הענקת היתר הלכתי לניתוחי מתים לצורך הליך טיפולי, גם כאשר הדבר משולב בהיבט לימודי.

ב. "נשתנה המצב בדורנו"

עם זאת, כאשר מדובר בניתוח המבוצע בנסיבות של למידה בלבד, וכשלעצמו אינו כרוך בכל מטרה טיפולית, כלל לא היה פשוט לפוסקים להתירו, ורובם אסרוהו.³³¹ ואולם, עם כינונה של מדינת ישראל³³² היו מן הפוסקים שסברו כי עובדה זו, והאחריות הלאומית-ציבורית הכרוכה בכך, מהווים שיקול משמעותי בהכרעת הסוגייה להיתר, הלכה למעשה. לדידם, מאחר שמדינת ישראל - כמדינה ריבונית ועצמאית - זקוקה למערכת רפואית מתקדמת, ומערכת כזו תלויה ונסמכת - בין השאר - על ניתוחי מתים, הן לטיפול הן ללמידה, הרי ששיקול זה עצמו מהווה עילה להיתר.

כך סבר, לדוגמה, הרב י"י ויינברג.³³³ תחילה ציין הרב ויינברג כי, ככלל:

נשתנה המצב בדורנו מהמצב ששרר בזמנו של הגאון נודע ביהודה ז"ל, הן בנוגע להמעמד השורר בעולם הרפואה, והן ביחס הרופאים לשאלת ניתוח המתים, תכלית שינוי. הגאון נו"ב בזמנו חשב שפיקוח נפש משמעו במקום שחולה אנוש מונח לפנינו ויש אפשרות להצילו ע"י בדיקת המחלה של המת המוטל לפנינו. בזמנו זה, שהחיבור בין אנשים וארצות שונות הדוק מאד, ע"י תיליפון וע"י ראדיא וכיו"ב, ובנויארק יודעים ברגע מה שאמרו הרופאים בירושלים, יש אפשרות להציל כמה וכמה אנשים חולים

שטיינברג, שם, טורים 536-538. שיקול משמעותי למקרי-היתר היה הצלת חיי אחרים שנסיבות מחלתם דומות.

333. הרב יחיאל יעקב ויינברג, "ניתוחי מתים במדינת ישראל", תחומין יב (תשנ"א), עמ' 383-384.

331. על מחלוקת הפוסקים ביחס לניתוח מת כאשר הנפטר מחל על בזיונו - מציאות שכיחה ורווחת כיום בבתי ספר לרפואה - ראה שטיינברג, שם, טורים 630-631.

332. על דיוני ועדות רבניות-רפואיות שונות סמוך להקמת המדינה (תש"ז) ואחרי כינונה (תשכ"ב, תשכ"ז, תשכ"ח), ראה

ע"י בדיקת מחלה בגוף המת, הן במדינה והן במדינות אחרות, המשג פקו"נ משתקף בעינינו בממדים גדולים הרבה. ובכל אופן, אין להתעקש ולעמוד על הדעה שפקו"נ הוא רק בדוגמת הגאון נו"ב ז"ל.

טיעון זה הוא כללי, ובעיקרו הוא נוגע בפער המשמעותי שבין העת הקדומה לעת החדשה, וההשלכה ההלכתית הנובעת מכך. טיעון זה אינו ייחודי בדווקא למדינת ישראל, אלא ל"מודרנה" והקדמה הרפואית ככלל, בכל אתר ואתר. אלא שבכל הנוגע למדינת ישראל המתהווה, הרב ויינברג (שם, על אתר) מוסיף טיעון עקרוני:

יש צורך להדגיש שבזמננו שאלת ניתוח מתים היא שאלת המדינה, ושאלה של האנשים החיים במדינה זו. לפני הגאון נו"ב עמדה שאלה זו כשאלה פרטית, ולכך צדק בהוראתו. בזמננו היא שאלה של העם כולו, ושאלה של המדינה ומעמדה בתוך העולם הגדול, שמאזין ומקשיב לכל המתרחש בארץ באזניים קשובות. ואין צריך להיאמר כי יחס העולם התרבותי למדינתנו החדשה הוא אחד הגורמים החשובים המקיימים את ארצנו, ואחד התנאים החשובים ביותר למען בטחון מדינה ובטחון חיי האנשים השוכנים עליה. צריך לזכור ולא להסיח את הדעת אף רגע אחד מהעובדא כי אי אפשר למדינה להתקיים בלא בתי ספר לרפואה, שמלמדים, מגדלים ומחנכים צעירי המדינה לרופאים משמשים ברפואת חולים. במדינתנו החדשה הנחיצות עוד יותר גדולה מכמה וכמה טעמים. אי אפשר להעלות על הדעת כי אפשר לצאת ידי הצורך ברפואת עכו"ם או ברופאים שנתחנכו בחו"ל. אף משוגע וחסר דעת לא יאמר כן. ודבר זה הוא ג"כ מן הוודאות הגמורות, כי אי אפשר להתקדם במדע הרפואי, ביחוד במקצוע החירורגי, בלא נתוחי מתים. שהרי יש מחלות שאי אפשר להכירן ולעמוד על טיבן בחיי החולה. ורק ע"י נתוח גופתו אפשר לעמוד על טיבה של המחלה שהביאתו למות. ולפעמים מתגלים ע"י הנתוח אופקים חדשים להבנת שרשי המחלה ואופני רפואתה. והשאלה העומדת לפנינו: איך אפשר לקיים לימוד חכמת הרפואה

בארצנו, אם נאסור את נתוח המתים בכלל? ומה יאמרו אוכלוסי ישראל הרבים בארץ, אם יוציאו קול כי מצב הרפואה ירוד מאד מפאת איסורי הרבנים? ואיך נעמיד פנים אם יוציאו עלינו שם רע שאנחנו הם המעכבים את הקידמה הרפואית בארץ?³³⁴ נוכל לקיים את התורה בארץ, אם נוכיח שתורתנו היא תורת חיים. וטעם זה כדאי הוא להקל את החומר שבדבר... רגיל הייתי להחמיר בשאלה

ואסור להעלות על הדעת שכדי להתכבד בעיני העמים נתיר אפילו מצוה קלה ומנהג מסורתי של היהדות. ומה שאמרו גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה, ושדוחים איסור דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם בע"פ וכדומה, היינו היכא שבאים לחלוק כבוד לעצמנו או לאחרים שאנו חייבים בכבודם. אבל לומר שאנו מתבזים באיסור תורה ושאו צריכים לבטלם מפני הכבוד, זהו חילול כבוד התורה והמצוה ונותן יד לעקור איסורי תורה, משום שלא יאמרו העמים שאנו עם נבדל ונפרד מחזיק בנושנות וכדומה, וישתקע דבר זה ולא יאמר. עם זאת - כאמור - הלכה למעשה נטה הרב עזיאל להתיר, בשל טעמים אחרים. וראה גם דעת כהן סי' קצט: "...אנחנו צריכים לקנות בכסף מלא גויות מתים מאוה"ע בשביל המטרה המדעית. ואין לחוש בזה משום שנאת הגויים, כי הישרים שבהם יבינו, שסו"ס אומה זו, שנבחרה להביא את אור הקודש של ידיעת ד' אמת בעולם, וסובלת ע"ז צרות מרובות לאין שיעור, היא ראויה ג"כ לאיזה פריבילגיה של קדושה, והמקולקלים שבהם לא יחדלו להעליל עלילות גם אם נקח מתים מישראל לנתחם..."; ועי' בספרי חדשים גם ישנים, עמ' 78-80.

334. בהקשר זה נכון לציין את תפיסתו השונה - מהותית - של הרב משה דב וולנר. במאמרו "ניתוח מתים לצורך לימוד ושימוש בחלקי גופות", בצומת התורה והמדינה ג, עמ' 419 ואילך, הוא מבהיר כי לדידו, לא מופרך הוא שההלכה אכן תעכב את ההתפתחות המדעית הרפואית: "ייתכן שבעיני אי אלה מהקוראים תראה מסקנה זאת מוזרה, מבחינת החשיבות של התפתחות המדע הרפואי במדינה, אולם עי' פסחים נו ע"א, שחזקיה גזז ספר הרפואות והודו לו, ועי' פירש"י ופיהמ"ש לרמב"ם, שכתב בזה"ל: 'ספר הרפואות - היה ספר שהיה עניינו להתרפאות בדברים שלא התירה התורה להתרפא בהם'. הרי שאף בדברים שיש בהם משום רפואה ונוגע לבריאות העם, מכל מקום, אם זה נגד התורה - מן הראוי לבטלם".

לא רחוקים מכך גם דבריו של הרב עזיאל, משפטי עזיאל, ח"א יו"ד סי' כח: "אולם מ"ש הרה"ג יצ"ו דמשום כבוד ישראל שלא יאמרו העמים העם הזה מיקל ראשו בתקון העולם ואינו חושש לתועלת הבריות, צורכי החיים, אולי כבוד האומה דוחה ניוול המתים. אני אומר דלא שמיע לי, כלומר לא סבירא לי, דאין זה כבוד אלא קלון... וכל כבוד ישראל הוא בתורתו ומצוותיו שבהם הבדילנו מכל העמים וקדשנו במצוותיו,

פרטית של רופא פרטי... אולם כיום שהשאלה נוגעת לכלל ישראל ולמדינת ישראל, איני יכול לאסור, כי ברור לי כי האיסור יגרום לפירוד המדינה מן הדת ח"ו; ורופאי ישראל המלמדים חכמה זו באוניברסיטאות שבארץ, לא ישמעו לנו... ולא אכחד... שאילו היה הדבר תלוי בי, ואילו הייתי גדול הדור בהוראה, הייתי מתיר לאוניברסיטאות לנתח מתים במחלות מסופקות ומפוקקות...

מעין זה טען, אף הכריע, גם הרב עובדיה הדאיה:³³⁵

והקרוב אלי כי הרב נוב"ז ל, לא היו דבריו ז"ל רק על זמנו ושעתו ומקומו, שהרופאים היהודים במקומו היו מתלמדים בבתי המדרש של ממשלת האומו', שהם מנתחים גופות מי שנתחייב הריגה למלכות או מי שהסכים לכך... משא"כ בזמנינו זה, שקמה מדינת ישראל שאין גופות מסוג זה, וא"א לשום רופא שיתלמד בלי זה, ואם לא נמצא שום אופן של היתר, לא ימצא ולא יזכר ולא יפקד לעולם שום רופא במדינה שידע ויכיר במלאכת הניתוח ותרבה הסכנה ח"ו בחולים הזקוקים לניתוח, מאין מושיע, ואם נצריך הרופאים לנסוע לחו"ל להתלמד בממשלות אחרות תגדל האיבה והשנאה לעם ישראל כולו וביותר למדינת ישראל, כאשר יווכחו וידעו כי מותר להתעולל בגופות האינם יהודים, מה שאסור בגופות היהודים, בכל כיוצא בזה ודאי דלא דיבר הנוב"ז לאסור, ויודה דהוי כחולה לפנינו דמותר משום הצלת נפשות, דאין לך פיקו"נ יותר מזה.

ג. אחריות המדינה

לימים כך סבר וכתב גם הרב שלמה גורן, שהתייחס לכך בהרחבה.³³⁶ גם לדידו, השקפת הנודע ביהודה והחתם סופר נכונה כמובן, אך היא ישימה הלכתית רק כאשר מדובר ברופאים יהודים בגלות, רופאים שלא

335. שו"ת ישכיל עבדי, ח"ו, יו"ד, סי' יט מאורות 2 (תש"ם, יצא לאור מטעם הרבנות סעיף א אות יג. הראשית לישראל), עמ' 5-19; וראה בספרו

336. ראה מאמר הרב גורן בפתח חוברת תורת הרפואה, עמ' 80.

מוטלת עליהם אחריות לבריאות כוללת של עם ישראל הריבון במדינתו. כול שעל רופאים אלה, שבגלות, היה מוטל בשעתו לא היה אלא מצווה וחובה לטפל בחולים הפונים אליהם בלבד. הם לא היו אחראים לתכנון רפואי כלל-מדינתי, לא לטווח ארוך אף לא לטווח קצר. לגביהם אכן נכונה השקפת היסוד של גדולי הפוסקים הנזכרים, שכל עוד שאין החולה - או המחלה - ממש נמצאים לפני הרופאים, אסור להשתמש בקריטריונים של פיקוח נפש כדי לדאוג לחולים עתידיים. אין הצדקה לחרוג מעיקר הדין האוסר, לפי שמי לידך יתקע שחולים כאלה ומחלה כזו יופיעו בפני רופאים אלה? יתרה מזאת, גם אם יופיעו, סיכוי קלוש זה אינו מהווה יסוד להתיר איסורים - דאורייתא ודרבנן - לרופאים שלא מוטלת על כתפיהם אחריות על הרפואה העתידית.

לא כן כאשר מדובר במדינה יהודית עצמאית. במקרה כזה, ממשלת ישראל אחראית לתכנון המערך הרפואי המדינתי של האזרחים כולם. אחריות לאומית זו אינה מסתכמת במיקוד פרטני יום-יומי שגרתית בשאלת מצבו של חולה כזה ואחר, אלא עיקרה בנטילת אחריות כוללת לטווח קצר ומידי ואף לטווח ארוך ומתמשך. כל בר דעת מבין שסטטיסטית, מידי שנה בשנה עתידים להתאשפז בבתי החולים שבמדינה מספר משמעותי של חולים אשר זקוקים לטיפול הנסמך על ידע רפואי שנרכש - בין השאר - בנייתוחי מתים. כל בר דעת גם מבין שסטטיסטית, מידי שנה בשנה יהיו חולים רבים שייזקקו להשתלת איברים מן המת. אם לא נדאג מראש ללימוד רפואה ברמה גבוהה, ומכל שכן לתרומת איברים, "הרי שלא נוכל לעמוד בדרישות הרבות שתתעוררנה"³³⁷:

...כאשר המדינה והעם אחראים למערך הרצוף של הרופאים בישראל ולבריאות העם המתגורר במדינה, ואנו יודעים מראש שבעוד מספר שנים נצטרך מספר כזה וכזה של רופאים בעלי רמה

337. עיקרי הדברים נכתבו בשעתו בנוגע להצעת הקמתו של בנק עור להשתלות, בנק שהצריך לקיחת עור ממתים, וכאמור הרב גורן צידד בהקמתו והתיר זאת. עיקרי הדברים - גם אם בשינויים מסוימים - נכונים לדידו גם ביחס לנטילת איברים שונים מן המת.

ז: ניתוחי מתים לצורך הכשרה רפואית

גבוהה כדי שנוכל להבטיח את בריאות העם, ואם לא נקיים את בתי הספר לרפואה נישאר ללא רופאים במדינה, וברור לנו שבלי נתוח מתים בבתי ספר לרפואה לא נוכל להוציא מהם רופאים ראויים לשמם, זה נקרא שהחולה לפנינו מאחר שהמדינה היהודית אחראית לבריאות האוכלוסיה וחייבת לתכנן את השרותים שלה לטווח ארוך, ומי שלא יטרח בערב שבת לא יאכל בשבת. אם לא נכשיר מערך של רופאים עכשיו, נישאר מחר ללא רופאים - ברור שבכגון דא אין לבוא ולומר שאין כאן שאלה של פיקוח נפש משום שכעת ישנם עדיין רופאים במדינה וכל הדאגה היא לאחר מספר שנים, מכיון שאם לא נדאג עכשיו נישאר בסכנות חמורות ללא רופאים לאחר שנים ספורות. כלפי המדינה זה נחשב כאילו הסכנה היא כבר לפנינו, כי לא הזמן הוא הקובע כי אם חומרת הסכנה והשכיחות של הסכנה שתתעורר בבוא הזמן.³³⁸

הרב גורן סבור אם כן, שיש לשקלל בדיון ההלכתי את רכיב האחריות הלאומית. רכיב זה מחייב יצירת תשתית רפואית ראויה ומקצועית, ורכיב זה הוא חלק מהותי במשוואה ההלכתית. לאור עיקרון זה, ולאור אותה תפיסה, הכריע הרב גורן שיש להתיר במדינת ישראל ניתוחי מתים לא רק לצורכי השתלות איברים אלא אף לשם לימוד רפואה, וזאת גם לשיטת הנודע ביהודה והחתם סופר.³³⁹ כל עוד לימודי הרפואה המקצועיים זוקקים ניתוחי מתים, לא עולה על הדעת שלומדי הרפואה במדינת ישראל לא יוכשרו היטב, וברמה המקצועית הנדרשת. ברור שאם וכאשר יתברר שהדבר מתייתר וניתן להתמקצע גם ללא אותם ניתוחים, לדוגמה באמצעות שימוש במכשירי דימות (Imaging³⁴⁰) או

338. מאורות, שם, עמ' 12. ומה גם להתלמד, אשר הדרך הטבעי בדוק

339. תורת הרפואה, שם, עמ' 214-215; ומנוסה...".

340. כדוגמת דימות תהודה מגנטית (Magnetic Resonance Imaging - MRI); וראה נשמת אברהם יו"ד שסט - ניתוחי מתים, סעיף 2.

תיחום וצמצום שיטה זו, ראה מכתב הרב יעקב אריאל שבראש ספרנו, אות ה. וראה בקונטרסו של הרב ראובן מרגליות: רופאים ורפואות בתלמוד - קוי אור, עמ' סד: "... גם בדברים סגוליים התיר לנוול המת,

אז יחזור האיסור למקומו. ברם, כל עוד שהניתוח הממשי נצרך והכרחי להכשרה מקצועית מיטבית, הרי שפוסקים אלה סברו כי יש להתירו. מכאן שגם בנושא זה של ניתוחי מתים והשתלות איברים, האחריות הלאומית מהווה שיקול הלכתי ראשון במעלה. הלכה שהייתה מוכרעת לאיסור במצב שגרתו ופרטני, מתהפכת ומוכרעת להיתר כאשר מדובר במצב ציבורי ולאומי.